

Антоніна ПЛЕЧКО

МІСЯЦЬ У ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ ПОЛІЩУКІВ ТА ЙОГО НОМІНАЦІЯ В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті зосереджено увагу на народних віруваннях про місяць як небесне світило. Зроблено спробу ввести до наукового обігу поліський автентичний матеріал народних уявлень про місяць, що надає можливість виявити й дослідити систему поліських звичаїв, обрядів, прикмет щодо зазначеного об'єкта неживої природи та варіанти його номінації.

Ключові слова: Середнє Полісся, номінація, говірка, культурне явище, місяць, фази місяця.

Традиційні уявлення про неживу природу належать до найархаїчніших вірувань. Адже саме природа (жива і нежива) насамперед оточувала наших предків. Упродовж століть світогляд українського народу зазнавав різноманітних трансформацій, тому зрозуміти проблему взаємовідносин Людини та Місяця, Людини й Сонця, Людини та Землі можна лише за умов вивчення накопиченого культурного досвіду, уявлень про навколишній світ, у яких відображений первісний світогляд наших предків з елементами язичницьких та християнських вірувань.

Сучасні українські вчені в галузі діалектології та етнолінгвістики наголошують на важливості фіксації цього шару культури – народних уявлень про об'єкти неживої природи в архаїчних слов'янських зонах, зокрема в Середньому Поліссі. І хоча явища неживої природи та їх номінація здавна й донині були об'єктом міфологічних, лексикологічних та етнолінгвістичних студій українських і зарубіжних учених (див. праці О. Потебні, М. Костомарова, О. Афанасьєва, митрополита Іларіона, В. Кононенка, М. Новикової, М. Толстого, С. Толстої, А. Топоркова та ін.), однак різнобічне системне їх вивчення залишається актуальним.

Об'єктом нашого дослідження є традиційні міфологічні уявлення про *місяць* у віруваннях поліщуків та його номінації в контексті середньополіської мовно-культурної діалектної системи.

Первісна людина дуже рано усвідомила, що небесні світила є джерелом енергії для життя на землі. Ця залежність людини від небесних світил і природних стихій, особливо в житті господарському, зробила їх об'єктами релігійного пошанування¹.

---

¹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Київ, 1992. – С. 18

Як зазначав митрополит Іларіон, до місяця ставилися шанобливо, зокрема, коли хтось побачить уперше молодий місяць, він конче мусить перехреститися, щоб щастило упродовж усього нового календарного місяця. Саме цей ритуал (хреститися до молодика та повного місяця) зафіксований у всіх обстежених населених пунктах: *Хр'єс'т'і'ї'са і до молод'і'ка і по'ї'ного* (н.п. 1-5). Однак інформатори не завжди можуть пояснити мотиви цих дій: *Так по'ложено. Оце по'бачи'ї' н'єриш'ї'ї' д'єн' молод'і'ка, і' треба н'єр'єхр'єс'т'і'ца* (н.п. 2); часто зазначають, що цей звичай відходить у минуле: *До м'єс'аца хр'єс'т'і'ї'са \ран'ше, і до \сонца хр'єс'т'і'ї'са, а \зарє во'ни н'є пр'ізна'ї'ї'ца* (н.п. 4).

Таке обожнювання персоніфікованого місяця зумовило формування низки заборон і рекомендацій щодо нього: небажано, щоб місяць світив у вікно, коли людина спить; показувати пальцем на місяць, гріх – всохне палець, але якщо вже покажеш, то прикуси палець². Подібні заборони в системі вірувань сучасних поліщуків трапляються поодинокі, що відбиває стан збереження давніх уявлень: *Чи тро'ма \пал'цям'і, чи \всєї'у ру'кої'ю \мона, а \пал'цем [одним] \н'є* (н.п. 3); *Н'є можна \пал'цем по'казуват'.* *\Просто \так гово'р'їт' до \н'ого, н'є по'казуват'* (н.п. 2).

Із найдавніших часів і донині відомі легенди, породжені видимими на місяці плямами. Найвні в літературі описи засвідчують сюжет про двох братів: один вилами заколов другого й тримає його, піднявши на вилах. Трапляється варіант, пристосований до біблійної легенди про Каїна та Авеля³. Останній використаний у таких творах українських письменників, як “Чорна Рада” П. Куліша, “Назар Стодоля” Т. Шевченка та покладений в основу поезії “Місяць” М. Костомарова:

...З тій пори, як перший злодій
Каїн Авеля забив
І упершу землю кров'ю
Чоловічою змочив...
...І пішов на рід наш бідний
Божий гнів усяким злом;
Гріх на місяці зостався,
Нацяткований п'ятном!

Традиційна культура Середнього Полісся представлена такими описами плям на місяці: *То \брат \брата \кол'є*. Водночас

---

² Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – Київ, 1993. – С. 249.

³ Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – Київ, 1993. – С. 247-248; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Київ, 1992. – С. 26.

інформатор не завжди може пояснити причини їх конфлікту: *\Бог його знає за шо. \Бог подн'ав їх, шоб їсеї м'ір бачиў* (н.п. 2). Другий варіант легенди поширений серед тих носіїв культури, які знайомі з Біблією: *Ав'ель буў справ'едл'ивим, вон овци пас. А Каїїл на земл'е роб'їў, буў із'емл'е'робом. Ну от пр'инесл'ї воли Господу \жертву. Господ' пр'ин'еб'р'ог \жертву Каїїлоу. Ну знач'їт' Ав'ел'ову пр'їн'аў. Ну то теї із'аздрос'т'ї, не\нав'їст' на брата така, і свого брата уб'їў. Це н'єрше братоў\б'їўство. Гос\под' сказаў: «Каїїл, Каїїл, д'е твої брат Ав'ел'?» А тої – «А от\куда їа знаїў!» – «Ну то знат, шо буд'еш ск'їтал'цем по з'емл'є!» Гос\под' так його пока'раў. У н'їсан'їїї так нап'їсано* (н.п. 4).

Поліський матеріал підтверджує культ космогонічних предметів – землі, сонця, місяця, зірок тощо, на який указують учені. Місяць для українців – добрий знак, це образ-символ добра, щастя, долі. Саме звертання до місяця відбиває ставлення до цього небесного світила як до персоніфікованого об'єкта, а пестливі епітети засвідчують прагнення до позитивного контакту, бажання доброзичливого ставлення та надії на всяке сприяння: *«Моло\д'їк моло\д'єсен кїт, м'єс'ац ко\ханий»* (н.п.1); *«Моло\дїї моло\дичен ку, \краснїї па\ничен ку»* (н.п. 5).

У традиційній культурі Середнього Полісся Місяць є учасником магічних ритуалів⁵, що засвідчує замовляння у формі діалогу Людини з Місяцем: *\Треба \де\в'ат' \раз – «Моло\дїї моло\дичен ку, \краснїї па\ничен ку, \де ти \буў?» – «На \том \св'єт'ї» – «\Шо \ти \бачиў?» – «\См'єрт'ї» – «\Шо Гос\пот' \роб'їт'?» – «\По \раїу \ходить» – «А м'єрц'ї?» – «\Їїм [зуби] не бол'ат' – н'ї т'р'їб'ї, н'ї ме'н'ї, н'ї ста\рому, н'ї моло\дому»* (н.п. 5). У замовлянні відбита давня картина світу у складних взаємозв'язках *людина – місяць – світ живих – світ мертвих – Всесвіт*. Діалог побудований на паралелізмі (у мерців зуби не болять – то і в живих не будуть боліти), який покладений в основу магії подібності.

За народними уявленнями, місяць стоїть над усім світом, він – всевидець, всезнавець, провісник і ясновидець, що відбиває розповідь про магічний ритуал звертання до Місяця: *«Моло\д'їк моло\д'єсен кїї, ї \т'єбе \рог золо\т'єсен к'її» – І в\же пр'їказуїт', шо воли \хочут'. Або: «\М'єс'ац ко\ханий, \ти по їс'ому \св'єту роз'їсланиї. Н'є рост'ї\лаїс'а по з'емл'є, н'є рост'ї\лаїс'а по во\д'є. Іди ї\гору, ї\ак теї \дим, н'є\хаї' \плаче о\дин \син. Шо заго\r'елос'а, то ї \гори, шоб \дал'є н'є пош\ло» – І до ї\кони мо\л'їца* (н.п. 1). В основі замовлянь закладено код одужання (*щоб зуби не болїли*), код звільнення від тривоги (*щоб не погорїло бїльше*). У традиційній культурі Полісся донині збереглися залишки віри в

⁴ Кононенко В.І. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 80-81.

⁵ Москаленко М.Н. Українські замовляння. – Київ, 1993. – С. 199-201.

магічну силу молодика: *Багато молодіком мона. \Токо бо\йал\іса, о\то \шос\ ко\ров\і \зроб\іца – то молод\іком \хтос\ \шос\ упо\роу\ (н.п. 3); \п\ерше \йак по\бачиш\ молод\іка, то \л\уд\і до \н\ого і по\гане \роб\ат\ і \добре. І пр\іроб\іт\ на \капос\т\ і \на доб\ро мона (н.п. 1).*

Спостереження зміни фаз місяця також мало вплив на формування уявлень давнього носія традиційної культури. Тому зростання всього живого було співвіднесене зі збільшенням *молодика*, а уповільнення рослинних процесів – зі зменшенням, *старінням*⁶. Такі вірування зафіксовані в деяких населених пунктах Середнього Полісся: *Кол\іс\ мо\йа \мат\і \с\ейала \зур\к\і, \йак почи\нає \м\ес\ац\ \сход\іт\ моло\д\ій, \ще \ї\досв\іта. То во\ни ро\д\учиє то\д\і. \йак моло\д\ік ви\лаз\іт\, так і \зур\очк\і ви\лаз\ат\ (н.п. 1); \Пос\л\е молод\іка \йак м\інут\ \тйє \дн\і, то почи\нал\і ро\б\іт. Д\а гар\буз\ \жда\л\і ок\руглого \м\ес\аца (н.п. 3).* Як бачимо з наведеного опису, багато господарських процесів були поєднані з актами аграрної магії подібності, яка ґрунтується на уявленнях про небесні світила. Однак свідчення інформаторів на зразок: *не \знай\у* або *кол\і\ пр\іход\іца, то\д\і і \роб\іш* (н.п. 2) свідчить про поступовий занепад цього культурного явища.

Джерела фіксують розповідь про віру в залежність долі чи характеру людини від фази місяця в момент її народження. Так, людина, народжена в *молодик*, мала все життя зберігати *моложавість*, свіже обличчя, а народжена на *ущербі* все життя має похмуре обличчя і буркотливу вдачу⁷. Таке повір'я сформоване за аналогією до семантики лексем *молодик* – ‘молодий, новий, свіжий місяць’ і *старий* – ‘старіючий, ущербний місяць’. Ця прикмета взаємозв'язку долі людини, її народження з фазами місяця зафіксована лише в поодиноких населених пунктах: *\По\ўн\ій \м\ес\ац\, то \добре \йак д\іт\а на\род\іца. А з\же \йак у кон\це, кол\і \сход\іт\ \м\ес\ац\, на\род\іца, то \ї\ \гор\і \буд\е д\іт\а бол\ішн\ств\о. А \ї\ \по\ўном\ \добре (н.п. 3).*

Заслужують на увагу також метеорологічні прикмети, пов'язані з місяцем. У давнину передбачення погоди часто ґрунтувалися на спостереженнях окремих явищ життя природи та спиралися на циклічно повторювані процеси⁸. Такі явища природи, як кола або промінчики навколо місяця, були незрозумілі нашим предкам, але при цьому їх пов'язували з близькою зміною погоди. Це відбито і в зафіксованих метеорологічних прикметах сучасного поліського села: *\Д\ів\імоса, \йак про\м\інч\ік\і – то на \в\е\тер;*

⁶ Москаленко М.Н. Українські замовляння. – Київ, 1993. – С. 200.

⁷ Булашев Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – Київ, 1993. – С. 248.

⁸ Васянович О. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2 – С. 86-87.

л'ес'ац' опкруг'л'івса – то н'е'года' буде (н.п. 3); Помут'н'еніє, у ту'ман'е б'і'шо, то'буд'е'н'е'год' ('негода') (н.п. 4). Крім того, для прогнозування погоди здавна враховували положення молодика в небі, де важливим був кут нахилу осі молодого місяця щодо горизонту. У різних варіантах ця прикмета побутує й донині: *Ждал'і молод'і'ка, то уже'боком'рожк'і, то кажут' – в'ед'ро з во'до'ю сна'де* [значить] *н'е'года' буде. Ал'е'ота'к'ї'о сто'йач'і'т та то'н'ен'кі'т – то по'года, по'годл'ів'ї. То'ли'уже загл'а'да'ємо, сна'де в'ед'ро – н'е'годл'ів'ї, а'й'ак'у'гору'р'ожк'і – по'годл'ів'ї'бол'шинст'во* (н.п. 1); *Й'ак'о'пущен'ї'* [молодик], *то'н'ев'год'буд'е, буд'ут'дош'ч'і. А'й'ак'н'е – то'у'гору'п'ід'н'ат'ї'* (н.п. 3); *Й'ак'моло'д'і'к, та до'н'ізу'р'ожк'і – то'буде'дош'ч. Й'ак до'в'ерху – то'буде'по'года* (н.п. 2).

Здавна незвичні явища на небі дивували наших пращурів. Затемнення як сонця, так і місяця вважали провісником недоброго, ознакою нещастя. У сучасних віруваннях тривога чи страх місячного затемнення не збереглися. Імовірно, це пов'язано з доступністю знання про природу цього явища.

Щодо номінації цього небесного тіла, яке є супутником Землі, зауважимо, що експедиції в Середнє Полісся не виявили лексичних варіантів його назви, а лише фонетичні: *л'іс'ац', л'ес'ац'*. Українська лексема *місяць* (болг. *месец*, чеш. *měsíc*, польск. *miesiąc* походить від *mēs (др.-інд. *mās-*) що означає 'місяц, луна')¹⁰. У сучасній українській мові лексема *місяць* поширена з такими значеннями: 1) 'найближче до Землі небесне світило, супутник Землі, що світить відбитим сонячним світлом' 2) 'супутник будь-якої планети' у словнику української мови 3) 'проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо Землі' 4) 'проміжки часу, на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла'¹¹.

У середньополіських говірках поширені також зменшувально-пестливі форми назви місяця, які функціонують переважно у фольклорних текстах, мікротекстах і словесних формулах: *молодичен'ку, молодичок, серп'ічок*.

Окрема група назв (хоч невелика) – назви частин місяця (*р'ог, р'ожк'і, серп'ік*) та його ознак, зокрема, за кольором. Вони також поширені переважно у фольклорних жанрах, вживаються в демінутивних формах і виступають епітетами: *р'ог'золот'есен'к'ї'*. Семантика ж зологистого кольору пов'язана зі святістю й чистотою, це колір сакральності, верховенства й могутності¹².

⁹ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Київ, 1992. – С. 23-24.

¹⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – Москва, 1986-1987. – Т. II. – С. 608-609.

¹¹ Словник української мови. – Т. 1-11. – Київ, 1970-1980. – Т. IV. – С. 753-754.

¹² М.Н. Москаленко. Українські замовляння. – Київ, 1993. – С. 264-265.

Демінутивні назви засвідчують шанобливе ставлення до Місяця, обожнювання через прихований мотив страху перед ним та прагнення задобрити, умилювати, досягти прихильності цього персоніфікованого об'єкта.

Для номінації фаз місяця в говірках Середнього Полісся зафіксовано назву *квадри*: *чотири квадри* *йіе* (н.п. 2). Назва першої фази місяця поширена в таких варіантах: *молодик*, *молодичок* (н.п. 5); назва другої фази, тобто половини місяця, у середньополіських говірках має спорадичне поширення: *пудпоўна* (н.п. 2, 3, 4); третя фаза (крутий місяць) має такі назви: *поўний м'єс'ац* (н.п. 1, 3), *поўна* (н.п. 2). Привертає до себе увагу варіант *поўна*, флексія якого вказує на жіночій рід, хоча у всіх середньополіських говірках лексема *місяць* належить до чоловічого граматичного роду, а саме світило як персоніфікований природний об'єкт ідентифікується з чоловічою статтю: *вон*. Четверта, остання фаза має назви: *старий м'єс'ац* (н.п. 2), *на ісход'е* (н.п. 1), *старей м'єс'ац* (н.п. 5). Фрагмент діалектного тексту уточнює семантику назв деяких фаз місяця: *Старий на чет'верту полов'їну, с'єм дн'оў, а то ї в'ос'ем бу'вайе. О'то вже йіак старий, то с'в'ет'їт аж н'ер'ед'ранком, а йіак молодик – то зв'ечора* (н.п. 2).

Попередній аналіз культурної інформації про місяць, зафіксованої в п'яти селах Середнього Полісся, дозволяє зробити такі висновки.

У народній культурі північної частини Середнього Полісся (прикметах, звичаях, замовляннях, заборонах, обрядах тощо) ще зберігаються вірування в особливу силу місяця як об'єкта неживої природи, небесного світила. І навіть маючи інформацію про справжню його природу та природу пов'язаних із ним явищ, поліщуки до певної міри зберегли віру в могутність місяця. Насамперед це стосується віри у вплив на сільськогосподарську діяльність людини, що зумовлює, зокрема, врахування фази місяця при висаджуванні городини, його положення та інших візуальних ознак для прогнозування погоди тощо. Поліська культурна традиція зберегла фрагменти міфів про місяць (зокрема, про плями на ньому).

Поліські назви місяця як небесного тіла представлені лише фонетичними варіантами (*м'єс'ац*, *м'єс'ац*), що свідчить про їх давність (належать до індоєвропейського шару лексики)¹³. Дещо більшу варіативність, представлену, крім фонетичних, словотвірними варіантами, виявляють середньополіські назви фаз місяця (*молодик*, *молодичок*, *пудпоўна*, *поўний м'єс'ац*, *поўна*, *старий м'єс'ац*, *на ісход'е*). Повага до цього

---

¹³ Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука. У 7-ми т. – Т. 1-3. – Київ, 1982-1989. – Т. III. – С. 304-305; Фасмер М. Етимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – Москва, 1986-1987. – Т II. – С. 608-609.

персоніфікованого об'єкта відображена в ласкавих звертаннях до нього.

Зауважимо, що для глибших висновків ще не накопичено достатньо інформації про досліджуване культурне явище, зокрема, наявний матеріал не виявив паралелей фольклорних текстів і мікротекстів, зафіксованих іншими дослідниками¹⁴. Однак зібраний матеріал та попередній його опис свідчить, що традиційні уявлення про Місяць і пов'язані з ним явища є цікавим об'єктом для лексикологічних та етнолінгвістичних студій і різнобічне системне їх вивчення залишається актуальним.

Список обстежених населених пунктів

1. с. Красилівка Овруцького р-ну Житомирської обл.;
2. с. Сорокопені Овруцького р-ну Житомирської обл.;
3. с. Чабан Овруцького р-ну Житомирської обл.;
4. с. Черевки Овруцького р-ну Житомирської обл.;
5. с. Білоторовичі Олевського р-ну Житомирської обл.

Антонина Плечко

Луна в традиционных представлениях полещуков и ее номинация в среднеполесских говорах

В статье сосредоточено внимание на народных верованиях о луне как небесном светиле. Сделана попытка ввести в научный оборот полесский аутентичный материал народных представлений о луне, который предоставляет возможность обнаружить и исследовать систему полесских обычаев, обрядов, примет относительно указанного объекта неживой природы и варианты его номинации.

Ключевые слова: Среднее Полесье, номинация, говор, культурное явление, луна, фазы луны.

Antonina Plechko

The Moon in the traditional notions of the people of Polissia and its nomination in the Middle Polissia dialects

The main attention in the paper is focused on the people's beliefs concerning the Moon as a heavenly body. The author has made an attempt to introduce some Polissia authentic material concerning people's notions about the Moon into the scientific use. It gives an opportunity to reveal and analyse the system of Polissia customs, ceremonies and signs concerning the given object of inanimate nature and variants of its nomination.

Key words: *Middle Polissia, nomination, dialect, cultural phenomenon, the Moon, phases of the Moon.*

---

¹⁴ Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. – Люблін-Луцьк, 2003. – С. 105, 135.